

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 10 SENTYABR (EYLÜL) 2008

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIĞIN STRUKTUR – SEMANTİK TƏDQIQI

Yeganə Qaraşova

İnsan şuru, təfəkkür, nitqi, psixologiyası ilə sıx əlaqədə olan modallıq bir elmin hüdudlarına sığmayan geniş kateqoriyadır. Məhz ona görə də modallıq fəlsəfi, məntiqi, psixoloji və linqvistik kateqoriya kimi araşdırılır, öyrənilir. Fikrimizcə, danışanın söyləmin məzmununa və gerçəkliyə münasibətini əks etdirən, modallıq hər şeydən əvvəl linqvistik kateqoriyadır. Bütün göstərilən əlaqə və münasibətlərdə aparıcı xüsusiyyət modallığın linqvistik mahiyyəti-dir.

Modallıq linqvistik bir kateqoriya kimi ayrı-ayrı dil materialları üzrə müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar modallığın fəlsəfi-məntiqi, bəziləri psixolinqvistik, bir çoxları isə sırf linqvistik cəhətlərinə diqqət yetirmişlər. Bu qəbildən olan araşdırmalar birtərəfli olsa da, modallığın bir çox xüsusiyyətlərini aşkarlanmağa imkan vermişdir. Modallığı bir kateqoriya kimi tam və sistemli şəkildə araşdırmaq, onun təzahür formalarının və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi və müqayisəli-tipoloji təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə modallığın struktur-semantik təhlilinin aktuallığını şərtləndirən cəhətlər bununla məhdudlaşmır.

İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasının müqayisəli tədqiqi bir çox başqa cəhətlərdən də aktualdır. Bunlardan birincisi millətlər-arası ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinin bütün dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yayılmasının genişlənməsi amilidir. İngilis dili özünün çoxmillətli auditoriyası ilə Azərbaycanı əhatə dairəsinə almış, və qarşılıqlı anlaşıma situasiyası yaratmışdır. İkinci mühüm amil müstəqil Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadiyyatı, siyasəti və mədəniyyətinə getdikcə daha artıq inteqrasiya olunması ilə əlaqədardır. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın da bu sahədəki axtarışları bir neçə istiqamətə gedir. Bu prosesin uğurlu alınması Azərbaycanın dünyanın aparıcı dövlətləri ilə qarşılıqlı anlaşmasının ilkin şərtlərini tələb edir. Qarşılıqlı anlaşma isə müəyyən dərəcədə müvafiq dil sistemləri arasında təmas nöqtələrinin və sahələrinin olması ilə bağlıdır. Belə

təmas nöqtələri əhəmiyyətli dərəcədə modallıq kateqoriyasının dərindən tədqiqi, hər iki dildə modal mənaların və onların təzahür formalarının aşkar olunmasını vacib edir. Məsələn burasındadır ki, modallıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindəndir. Bu kateqoriya dilin ifadə planından tutmuş onun məzmun planınadək, dilin adlandırma (nomitativ) funksiyasından tutmuş onun ifadəetmə (ekspressiv) funksiyasına qədər bir çox məsələləri əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində modallıq kateqoriyası elmi-nəzəri cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir. Bu mövzuda həm fəlsəfi-məntiqi, həm də linqvistik mövqedən yazılmış əsərlər sayca çoxdur. Belə bir vəziyyət ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət funksiyası və müasir qloballaşma prosesində tutduğu aparıcı mövqə ilə izah oluna bilər.

Təəssüflə demək lazımdır ki, Azərbaycan dili bu bərdə diqqət mərkəzində olmamışdır. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, modal sözlər və modallığın konkret təzahür formalarına aid ayrı-ayrı fraqmentar əsərlər istisna olmaqla sırf Azərbaycan dili materialları əsasında yazılmış tədqiqat işlərində modallıq məsələsinə az rast gəlinir. İngilis və Azərbaycan dillərinin müvafiq ikidilli auditoriyalarında tədris edilməsi, gündəlik ünsiyyət isə bu kateqoriyanı qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə öyrənmədən qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu baxımdan yanaşdıqda Azərbaycan dilində modallığın öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu sahədə tədqiqat aparmaq üçün ingilis dilində model mənaların ifadə üsulları bir növ çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşla malik olsa da, bu dillər arasında modal mənalar sahəsində ümumiliklər müşahidə olunur.

Məqalənin əsas məqsədi modallıq kateqoriyasının ifadə üsullarını ayırd etmək, bu sahədə Azərbaycan və ingilis dillərinin müasir səviyyələrinə məxsus olan materiallardan çıxış etməklə həmin dillərin malik olduğu prosodik, leksik, morfoloji və sintaktik üsulların müəyyənlişdirmək və onları qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə öyrənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət yetirilmişdir:

1. germanşünaslıqda, türkologiyada və o cümlədən də Azərbaycan
2. dilçiliyində modallıq kateqoriyasının tədqiq edilməsinin vəziyyətini və səviyyəsinin müəyyənlişdirmək;
3. modallıq kateqoriyasının fəlsəfi-məntiqi və linqvistik-qrammatik

4. mahiyyəti ilə bağlı elmi-nəzəri mənbələri təhlil etməklə ümumiləşdir-mələr aparmaq;

- fəlsəfi və linqvistik modallıq bölgüsündən çıxış edərək obyektiv real-lıq, təfəkkür və dilin əlaqələri baxımından germanşünaslıqda, türkologiyada və ümumi dilçilikdə irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirmək;

- müxtəlif sistemli german və türk dillərində modallıq kateqoriyasının tədqiq edilmə metodikasındakı istiqamətləri üzə çıxarmaq;

- müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında modallığı funksional-semantik kateqoriya kimi tədqiqatə cəlb etmək;

- modallıq kateqoriyasının fəlsəfi məntiqi, linqvistik cəhətdən kifayət qədər öyrənilmiş olan german dilləri üçün əldə edilmiş elmi-nəzəri müddəa-larla isnad etməklə Azərbaycan dilində modallığı tədqiqat etmək;

- Azərbaycan dilində modallıq kateqoriyasını məzmun və ifadə vasitələri baxımından öyrənmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərinin müasir səviyyələrinə məxsus olan ma-teriallardan çıxış etməklə həmin dillərdə modallıq kateqoriyasının ifadəsində prosodik, leksik, morfoloji və sintaktik üsulları müəyyənləşdirmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasını prosodik, leksik, morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrini qarşılıqlı-müqayisəli surətdə öyrənmək, həmin dillərdə modallığın ifadəsində fərqli və oxşar cəhətləri üzə çıxarmaq;

- qarşılaşdırma-müqayisə yolu ilə ingilis və Azərbaycan dillərində mo-dallıq kateqoriyasını struktur modellərinin üzə çıxarmaq;

- ingilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasını semantik təhlilini vermək.

“Germanşünaslıqda və Türkologiyada modallığın tədqiqinə dair” nəzəri səciyyə daşıyır. Modallıq fəlsəfi, məntiqi və linqvistik bir kateqoriya olub danışanın söyləmin məzmununa və gerçəkliyə münasibətini əks etdirir. Bu münasibət obyektiv və subyektiv ola bilər. Bu iki münasibət tipindən asılı olaraq modallıq 2 qrupa-obyektiv və subyektiv modallığa ayrılır.

Fəlsəfi modallıqda obyektiv reallıq, təfəkkür və dilin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri araşdırılır.

Linqvistik modallıqda dilin bütün səviyyələrinə xas əlamət və xüsusi-yətlər-qrammatik, sintaktik, semantik əlaqələr toplusu cəmləşmişdir.

Məntiqi modallıq hökmün ən mühüm əlaməti hesab olunur. Obyektiv

əlaqələr məntiqi hökmün məzmununda müxtəlif forma və dərəcələrdə əks olunur. Linqvistik reallıq, yaxud qeyri-reallıq məntiqi həqiqilik və yalanla üst-üstə düşür. Deyilmiş fikrə münasibət (onun reallığı / qeyri-reallığı, həqiqiliyi, yalan olması, vacibliyi, zəruriliyi, mühümlüyü, ehtimalı olması) danışan tərəfindən bildirilir və bu münasibət obyektiv və subyektiv ola bilər.

Modallığın iki aspekti-obyektiv və subyektiv modallıq bir-birini tamamlayaraq bütövlükdə cümlənin ümumi modallıq kateqoriyası getdikcə genişlənərək söz səviyyəsindən cümləyə, cümlədən isə kontekstə keçmişdir.

German dillərində modallıq müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli aspektlərdən araşdırılmışdır. V.Admoni, Ş.Ballı, M.Qrepa, V.Qak, E.Şendels, L.Yermolaeva, E.Zvereyeva, K.Kruşelnitskaya, V.Panfilov, V.Petrov, V.Bondarenko, D.Ştellina, Y.Erben və bir çox başqaları alman, ingilis, eləcə də qismən roman dillərinə də istinad etməklə modallığın linqvistik, məntiqi, fəlsəfi mahiyyətinin açıqlamaq sahəsində araşdırmalar aparmışlar.

Alman dilçisi L. M. Kannerin tədqiqatlarına görə alman dilçiliyində uzun müddət modallığın leksik ifadə vasitələrinə diqqət yetirilmiş, yalnız fel formaları ilə yaranan modallıq araşdırılmışdır.

Beləliklə, alman dilində daha çox modal fellər sahəsində tədqiqatlar aparılmışdır. Sonralar R. Qrosse özündən əvvəlki tədqiqatçıları dildə modallıq kateqoriyasını yalnız modal fellərlə bağladıkları üçün tənqid etmiş, digər leksik-qrammatik vasitələrin də öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, türkologiyada daha çox fel formalarının və şəkillərinin, modal sözlərin, sintaktik təkrarların və intonasiya növlərinin modallıq anlayışının yaranmasında və ifadəsindəki rolu geniş öyrənilmişdir.

Bu problemin tədqiqi ilə əlaqədar A.V.Kononov, V.A.Baskonov, K.Musayev, F.Zeynalov, M.Rəhimov, V.Direnkova və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

A.V.Kononov ədatları və modal sözləri köməkçi sözlər qrupuna aid edir və onları “ədat” termini altında birləşdirməyi təklif edir. Modal sözlər funksional baxımdan fikrə və ya baş verən hadisələrə münasibətini bildirir.

Müəllifin fikrincə, ədatlar və modal sözlər müxtəlif nitq hissələri ilə sıx əlaqəlidir. Belə nitq hissələrinə bağlayıcı, zərf və əvəzlilər misal ola bilər.

A.V.Kononov müasir türk ədəbi dilində ədatların modal mənada işlənməsini qeyd edərək bəzən onları eyniləşdirir. Ədatla modal sözlərin, modal vasitələrin sərhədi qeyri-müəyyən qalır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bir çox

türk dillərində modallıq kateqoriyası ayrıca qeyd olunmur və modal sözlər qoşma, bağlayıcı və ədatlara aid edilir.

Türk dillərində modallıq kateqoriyasının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də A.V. Baskakovun “Предложение в современном турецком языке” (Москва 1984) monoqrafiyasıdır. A.V.Baskakov modallığı cümlə kontekstində götürür və sintaktik funksiyasına görə araşdırır. Modallıq qrammatik kateqoriya kimi obyektiv və subyektiv modallığa ayrılır. Bu iki modallıq öz növbəsində cümlənin məzmununu obyektiv gerçəkliklə və danışanın subyektiv münisbəti ilə bağlayır.

Fərhad Zeynalov türk dillərində cümlələrdən bəhs edərkən qeyd edir ki, bu dillərdə işlənən cümlələr üçün hər şeydən əvvəl predikativlik (əlbəttə, intonasiya və modallıq da nəzərə alınmalıdır) mühüm rol oynayır. Türk dillərində modallıq kateqoriyası və modal sözlər daha geniş və əsaslı şəkildə F.Zeynalovun “Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər” (Bakı, 1965) əsərində tədqiq olunmuşdur.

Türkologiyada modallıq kateqoriyasının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən biri F.Aqaevanın “Модальность как лингвистическая категория” (Ашхабад, 1990) adlı monoqrafiyasıdır. Həmin əsərdə türkmən və ingilis dillərinin materialları əsasında modallıq linqivistik kateqoriya kimi tədqiq olunur.

Modallığın predikativliklə, felin şəkilləri ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilmiş, semantik diapazonu müəyyənləşdirilmişdir. İki müxtəlif sistemli dilin-türkmən və ingilis dillərinin materialları əsasında modallığın ifadə vasitələri qarşılaşdırma yolu ilə şərh olunmuşdur.

Türkoloji ədəbiyyatda A. V. Kononarin müasir türk və özbək dillərinin qrammatikalarında ilk dəfə olaraq modallıq ayrıca bir kateqoriya kimi öyrənilməyə başlandı.

Həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan dilçiliyində də modallıq kateqoriyası, modal sözlər araşdırma obyektinə çevrildi. Azərbaycan dilçiləri A. Aslanov, Ə. Cavadov, F. Zeynalov, N. Ağazadə, M. Hüseynzadə, Z. Budaqova və başqaları modallığın bir linqivistik kateqoriya kimi hərtərəfli tədqiqi və izahı sahəsində böyük xidmətlər göstərmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində modallıq kateqoriyası, xüsusilə modal sözləri ilk dəfə araşdıran A.Aslanov olmuşdur.

O, modallığı fəlsəfi-məntiqi, eyni zamanda qrammatik kateqoriya hesab

edir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Aslanovun elmi araşdırmalarının mərkəzində modal sözlər durur. Müəllif Azərbaycan dilində modallığın əsas ifadə vasitəsi kimi modal sözləri götürür, onların leksik, morfoloji, sintaktik funksiyalarını araşdırır, lüğət fondunda onların yerini və çəkisini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərir.

Z.Əlizadə öz tədqiqatlarında modallığın ifadə dairəsini daha da genişləndirir. Əgər A.Aslanov modallığın ifadə vasitəsi kimi modal sözləri göstərirdisə, Z.Əlizadə felin zaman şəkilçiləri, intonasiya, ədat və s. də bu siyahıya əlavə edir. O, belə hesab edir ki, istənilən cümlə konstruksiyasında modallıq mövcuddur. Burada modal sözlər aparıcı rol oynamır. Onlar cümləyə əlavə modal çaları gətirilər.

Felin şəkilləri, feli sifət və məsdərin modallığı N.Ağzadənin tədqiqatlarında alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında təhlilə cəlb edilmişdir. Müəllif felin lazım, vacib, arzu, şərt şəkilçilərinin modal çalarını izah edir, onların alman dilində uyğun variantlarını açıb göstərməyə çalışır. Modallığın əss səciyyəvi cəhətləri, universal xüsusiyyət Ə.Cavadov və Zərifə Budaqovanın tədqiqatlarında ətraflı şərh olunmuşdur. Ə.Cavadov modallığı məntiqi kateqoriya hesab edir və onun dildə ifadəsində fel şəkillərinin, xüsusilə xəbər, əmr və vacib şəkillərinin rolunu səciyyələndirir.

Z.Budaqova öz tədqiqatlarında modallığın sintaktik aspektdən izahını ön plana çəkmiş, onun sintaksis də rolunu və funksiyasını, sintaktik mahiyyətini açıqlamağa cəhd göstərmişdir.

Felin xəbər şəkli modallığın qrammatik (morfoloji) ifadəsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində xəbər şəklinin forma zənginliyi modallığın müxtəlif çalarının yaranması ilə nəticələnir. Burada danışanın baş vermiş, verən və verəcək hadisəyə münasibəti həm obyektiv reallığı gerçək əks etdirə bilər, həm də bu münasibətdə modallığın subyektiv səciyyəsi əks oluna bilər. Həmin bu məsələlər Muxtar Hüseynzadə, Səlim Cəfərov, Mirzə Rəhimovun əsərlərində öz şərhini tapmışdır.

Modallığın məntiqi-linqivistik mahiyyəti mürəkkəb olduğu kimi onun ifadə vasitələri də rənarəngdir. Onlardan biri modallığın fonetik və ya prosodik ifadə vasitələri hesab olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında prosodiya termini çox vaxt intonasiyanın tərkib hissələrindən biri kimi izah olunur. Söz materialı olmadan, ayrılıqda, ideal intonasiyadan danışmaq əsassızdır. F.Veysələrin “Alman dilinin fonetikasi”

kitabında yazdığı kimi “İntonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də intonasiya mövcud deyildir”.

Əslində, ayrılıqda götürülmüş söz və ya modal ifadə intonasiyasız olur. Ayrılıqda götürülmüş modal söz o vaxt intonasiya ilə deyilir ki, cümlə funksiyasını yerinə yetirmiş olsun.

Məsələn:

Sabah bizə gələcəksənmi?

Hök(↑) mən.

Burada yüksələn tonla deyilən “hök (↑) mən“ modal sözü əslində cümləni əvəz edir, işin zəruri olaraq yerinə yetiriləcəyinə inamı, qətiyyəti bir qədər də artırır. Həmin suala cavabı digər modal sözlə əvəz edək. Məsələn:

Sabah bizə gələcəksənmi?

Ola bil ((↓)) sin / bəl (↓) kə.

Burada hər iki modal sözün alçalan tonla deyilişi ehtimalı bir qədər də azaldır.

Bu cür misalları ingilis dilindən də gətirmək olar. “Really” (həqiqətən, əslində) sözü düşən tonla deyildikdə məlumatın, faktın təsdiqlənməsi mənasını bildirir. Məsələn: He is inclined to think that we don't care of anything “Really, he is”

Əgər “Really” sözü düşüb-qalxan (fall-rise) tonla tələffüz olunarsa, onda ya təəccüb, ya da istehza mənasını ifadə etmiş olur.

Do you know that Mike's father has died in a road crash?

Really?

Prosodiya ilə danışanın ifadə olunan fikrə münasibət bildirməsinin müxtəlif çalarlarını ifadə etmək mümkündür. Onun bu funksiyası çox vaxt modal-fərqləndirici adlanır.

Prosodiya-nitqdə təsadüfən istifadə olunmayan əlamətlər məcmuyudur. Bu əlamətlərə-intonasiya, vurğu, pouza nitq, ritmi, tembri və tempi aiddir.

İngilis və Azərbaycan dillərində əsas funksional cümlələrdə intonasiya növləri, demək olar ki, eyni olsa da, səs səciyyəsi və diapozonu, tələffüz gücü, nitq tempi və səslənmə davamlılığına görə fərqlər vardır. İngilis dilində cümlənin sonunda düşən tonla yanaşı, qalxan və düşən-qalxan tonlardan geniş istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Modality in English: Semantic, pragmatic, and psycholinguistic approaches. Islamic Republic of Iran, Tabriz, Sarab University, Achartar Publication, 2003, 201s.(monoqrafiya).
2. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semanti tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, “Elm” 2005, 312s.
3. The problem of modality in Germanic Turvic Languages. Bakı, “Elm”, 2006, 100s. (monoqrafiya)
4. Germanşünaslıqda modallıq kateqoriyasının tədqiqi. “AMEA-nın xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)”. №2, Bakı 2004, 84-100.
5. К вопросу о модальность в германских языках. Вопросы филологических наук, № 4(8), Москва, 2004, с. 63-74.
6. Azərbaycan dilçiliyində modallıq kateqoriyasının tədqiqi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, №1, 2005, s.19-23.
7. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın semantik təhlili: təsdiq modallığı. “Tədqiqlər”, №1, Azərbaycan MEA Nəsimi Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2006, s. 215-225.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində inkar və sual modallığı. Elmi xəbərlər, №1, Bakı, ADU nəşri, 2006, s. 50-57.
9. On the problem of modality in Language devolpment: a reconsideration of the evidence Babylon – Azerbaijan, Seattle, USA, vol.4, №1, 2006, s. 35-39.